

Соціально - демографічні та етнодемографічні процеси в Україні у другій половині XX ст.: основні аспекти історіографії проблеми.

Актуальність тематики дослідження обумовлена тим, що після багаторічної стагнації демографічної ситуації в Україні розпочалась демографічна криза (криза демореальності[1]), ¹яка набула надзвичайно гострого характеру. Сучасне буття населення України супроводжується глибоким порушенням механізму відтворення населення, погіршенням його якісних і кількісних характеристик. Особливе занепокоєння викликає відсутність ознак відновлення демовідтворення або хоч демографічної стабілізації, що само по собі створює певну небезпеку Українській державі. Така ситуація породжує потребу дослідження сутності демографічної кризи у її взаємозв'язку з соціально-економічною кризою, оскільки кризовий стан економіки посилює демографічну кризу, а демографічна криза гальмує вихід із тотального знесилення суспільного організму. Завданням запропонованої статті є визначення ступеню і особливостей вивчення соціально-демографічної і етнодемографічної проблематики у вітчизняній історіографії.

Незважаючи на те, що сучасні прояви кризового характеру є вже довготривалими і являють собою визначальну особливість новітньої демографічної історії України, проблема в цілому за переконанням фахівців „поки що не стоїть у центрі уваги достатньо широкого кола науковців, не стала центральною темою – проблемою навіть тих дослідників, які вважають себе демографами і є авторами численних демографічних публікацій” [2]¹. Ці слова з колективної монографії, підготовленої співробітниками відділу демографії та відтворення трудових ресурсів Інституту економіки НАН України під науковим керівництвом проф. Стешенко В. С. визначають ступінь вивченості тематики. Зазначена праця тематично доповнює і продовжує започатковані у відділі демографії дослідження демографічної кризи в Україні в умовах перехідного періоду та демографічного розвитку УРСР [3]¹.

В монографії „Демографічна криза в Україні” розглядаються деякі теоретико-методологічні та методичні проблеми вивчення кризових феноменів, зокрема, депопуляції; дається загальна характеристика її передумов, включаючи зміни в економічному забезпеченні демовідтворювальних процесів. Окремі розділи книги присвячені стану сімейної форми відтворення населення та міграційній складовій кризових явищ. Однак автори праці, цілеспрямовано акцентуючи лослідницьку увагу на загальнореспубліканських тенденціях, регіональні особливості демографічного розвитку республіки визначили тільки епізодично.

Важливо підкреслити, що у вітчизняній демографії триває полеміка щодо правомірності ототожнення сучасної демографії із статистикою.

Провідні фахівці схильні вважати, що „актуальний науковий інтерес сучасного демографа практично цілком зосереджується на вивченні демостатичних закономірностей, а демографічні закони стали темою лише демографічної історії та історії демографічної думки” [4]¹. Однак, наголошуючи на необхідності поглиблення аналітичності демографічних досліджень і переходу до узагальнення закономірностей розвитку народонаселення, науковці все ж таки визнають актуальність подальшого існування і теоретико-практичного застосування демографічної статистики. Вона повинна й надалі залишатися емпіричним методом вивчення демопроектів. Саме тому „... будь-яке ослаблення ролі та значення демостатичного пізнання у загальному вивченні предмета демографії буде вести до збільшення розриву між демоемпіричними та демотеоретичними дослідженнями...” [5]¹, що спричинятиме відсутність об’єктивності і системності в осмисленні демореальності у її ретроспективних і перспективних проявах.

Саме з вищезначених методологічних позицій повинні здійснюватись дослідження демографічних колізій сучасності. Без перебільшень зауважимо: стан наукової ініціативи в цьому тематичному напрямку знаходиться на перших етапах свого становлення. Серед незначного за обсягом теоретичного доробку виокремимо найзмістовніші праці у контексті тематики дослідження.

Гене́за кризи сучасної демореальності в Україні вже стала предметом вивчення у науковій праці Піскунова В. [6]¹ Автором зроблено ретроспективний аналіз причинно-наслідкових зв’язків кризових явищ в УРСР і Україні. Про активізацію наукового пошуку в означеному напрямку свідчить проведення спеціалізованих наукових конференцій, присвячених дослідженню взаємозв’язку особливостей відтворення населення та демографічної політики в Україні, соціально-демографічних взаємодій у сучасному суспільстві [7]¹. Зроблено декілька спроб демографічного прогнозування з урахуванням негативного потенціалу сьогоденних суспільних процесів і визначенням можливих шляхів подолання кризових проявів у соціально-демографічній сфері [8]¹.

Окрему групу складають дослідження спрямовані на вивчення факторних одиниць, формуючих демореальність. Зокрема, це праці, в яких аналізуються міграційні зрушення в країні останніх років [9]¹, з’ясовується основні аспекти природного руху населення [10]¹ тощо. Важливу інформацію містять дослідження, пов’язані з вивченням перспектив розвитку визначальної структурної одиниці суспільства – сім’ї [11]¹.

Викликають інтерес праці з регіональним аналізом сучасної демографічної ситуації [12]¹. Нажаль це одна з найменш досліджених проблем демографічного характеру щодо незалежної України.

Промовистим фактом є зацікавленість світового співтовариства у формуванні уявлення про демоситуацію на українських теренах [13]¹. Поки що це суто інформативні видання, які не мають дійсно позитивного резонансу за пропозиціями виходу із кризового становища. Чи не єдина сфера практичної реалізації світового досвіду щодо України у демографічному аспекті – це гендерна проблематика [14]¹.

Велику значущість мають праці соціально-демографічного змісту, які змістовно варіюють від наукових статей до монографічних видань [15]¹. Однак слід підкреслити, що регіональний аспект тематики аналізується в цих дослідженнях ситуативно.

Необхідно зауважити, що праць з історичної демографії щодо досліджуваного періоду поки що немає. Сучасність процесів, які складають предмет дослідження нівелює межу між суто демографічними й історико-демографічними концепціями. Між тим ретроспективний порівняльний аналіз проблематики кризових явищ у суспільстві набуває все більшої актуальності. Отже, невдовзі історикам належить заповнити існуючі дослідницькі прогалини.

Зокрема вивчення сучасної історії України, як країни поліетнічної, повинно акумулювати аналіз історії розвитку кожної з етнічних груп, представники яких її населяють. При цьому визначення пріоритетів по відношенню вивчення тих чи інших аспектів етнорозвитку країни є доволі суперечливим. Однак безперечним є той факт, що проблеми етнодемографічного змісту повинні скласти важливу ланку в дослідницькій системі. Поєднання суто етноісторичного аналізу з соціально-демографічним дозволяє визначити безпосередні причини, що призводили до змін чисельності етнічних спільнот та виявити їх етносоціальну роль в суспільних процесах.

Чимало дослідницької уваги у вітчизняній історіографії приділялось характеристиці історії розвитку окремих етнічних груп України та окремих її регіонів. Такі праці написані в діапазоні від наукових доповідей до фундаментальних досліджень, вичерпно інформують з питань історії заселення території республіки різними етносами [16]¹, особливостей їх географічного розміщення [17]¹, визначальних рис їх етнокультурного розвитку [18]¹ тощо. Однак проблеми етнодемографічного змісту досліджуються в них виключно епізодично.

Найзмістовнішим винятком в означеній тенденції серед комплексних робіт є монографії В.І.Наулка [19]¹, в яких композиційно вдало поєднані суто інформативні відомості про історичний шлях основних етносів на українських теренах з глибоким аналізом етнодемографічних і етнокультурних зрушень в УРСР періоду 50-70-х рр. Певною мірою змістовно заповнюватись існуючі „прогалини” почали лише в останнє

десятиліття [20]. Однак фундаментальних праць з етнодемографічної тематики сучасній історіографії теж бракує.

Безпосередньо біологічне відтворення національних груп формує природний рух етнічних спільнот, які водночас і у комплексі з механічними зрушеннями (міграціями) ініціюють зміни у чисельності етносів і визначають перспективи їх деморозвитку. Науковці час від часу інтенсифікували предметний аналіз етноміграційних процесів в Україні, особливо щодо історично визначальних періодів розвитку суспільства [21]¹, намагаючись вивчати проблему комплексно [22]¹ і створюючи узагальнюючі праці [23]¹ (нажаль, виключно довідкового характеру). Важливе місце в комплексі проблем етноміграційного змісту посідають питання, пов'язані з негативним впливом держави на зміни етнічного складу населення республіки та створення важких умов самовідтворення окремих етносів [24]¹.

Додаткові відомості про тенденції і перспективи деморозвитку національних груп дозволяє одержати характеристика шлюбності населення різних вікових категорій. Науковці, досліджуючи цю проблематику, цілком обґрунтовано акцентували увагу на міжнаціональних шлюбах [25]¹, які помітно коригують динаміку чисельності етносів.

Хоча й опосередковано, але в регіональному аспекті інколи доволі суттєво змінюють „карту” етнічних груп міжнаціональні асиміляційні та інші взаємовпливи. Запозичення мови і, зрештою, культури „титульних” етносів змінює не тільки національну самосвідомість, а й штучно дисбалансиє чисельне співвідношення у представників багатьох національних груп. При цьому демографічно потерпають від таких суб'єктивних факторів не лише національні „меншини”, а й автохтонні, чисельно найвагоміші, етнонаціональні групи.

Поглиблювати аналітичність майбутніх етнодемографічних і соціально-демографічних досліджень можливо лише шляхом розширення їх джерельної бази. Наукові пошуки в означеному руслі в першу чергу повинні будуватися на статистичних відомостях переписів населення. Програми таких глобальних обстежень передбачають виявлення комплексної інформації щодо всіх основних структурних характеристик суспільства: демографічної, етнічної і соціальної. Враховуючи всі можливі сутнісні переплетіння перерахованих елементів суспільного розвитку, необхідно пам'ятати, що вивченню повинні підлягати лише співставимі дані, а такі дослідницькі потреби спроможні задовольнити лише підсумкові відомості загальних переписів населення.

¹ Демореальність – термін, який використовується в сучасній демографії, предмет якої на відміну від „класичної”, статистичної демографії не зводиться до процесів відтворення населення, а розглядається емерджентна властивість суспільної життєдіяльності (а не як окрема її сфера). Демореальність – це демографічна іпостась суспільної життєдіяльності як руху демографічної матерії – населення. (Див.: Стешенко В., Піскунов В. До питання про концепцію національної демополітики в Україні // Демографічні дослідження. - Вип. 18. – К., 1996. – С.41.)

- ¹ Демографічна криза в Україні. Проблема дослідження, витоків, складові, напрямки протидії /За наук. ред. В.Стешенко. – К., 2001. – С.10.
- ¹ Демографическое развитие Украинской ССР (1959-1970гг.). – К., 1977.; Демографическое развитие Украинской ССР (1970-1979гг.). – К., 1987.
- ¹ Див. докладніше: Демографічна криза в Україні ... – С.18-19.
- ¹ Там же. – С.21.
- ¹ Піскунов В. До з'ясування чинників кризи демореальності в Україні. – К., 1999.
- ¹ Демографічна ситуація в Україні: матеріали наукової конференції (жовтень 1993 року, м.Київ). – У 3-х ч. – К., 1993.
- ¹ Демографічні перспективи України до 2026 року. – К., 1999; Левчук Н. Населення меншає. Що робити, аби було навпаки? //Віче. – 2000. - №1. – С.102-114 та ін.
- ¹ Малиновська О.А. Міграційна ситуація та міграційна політика в Україні. – К., 1997; Миграция и пограничный режим: Белорусь, Молдова, Россия и Украина: Сб. науч. трудов. – К., 2002; Романюк М.Д. Міграції населення України за умов перехідної економіки: Методологія і практика регулювання. – Львов, 1999 та ін.
- ¹ Стефановський А.І. Компонентний аналіз середньої тривалості життя населення. – К., 2001; Україна – перша в Європі ... за рівнем смертності //Зелений світ. – 1997. - №14. – С.4-5 та ін.
- ¹ Діти України в умовах перехідного періоду: Аналіз ситуації. – К., 1996; Стешенко В., Іркина Т. Некоторые аспекты демографической ситуации в Украине: репродуктивное здоровье и планирование семьи. – К., 1999; Про становище сімей в Україні. – К., 2000.
- ¹ Доценко А.І. Регіональне розселення: проблеми та перспективи. – К., 1994; Мірко Н. Демографічні процеси в регіонах України //Розбудова держави. – 1998. - №5-6.
- ¹ Україна: Людський розвиток: Звіт, 1995 /ПРООН. – К., 1995; Україна: Людський розвиток: Звіт, 1999 /ПРООН. – К., 2000.
- ¹ Гендерний аналіз українського суспільства. – К., 1999.
- ¹ Баранов А. Социально-экономические проблемы депопуляции и старения населения //Вопросы экономики. – 2000. - №7. – С.111-120; Лібанова Е.М. Ринок праці: (соціально-демографічні аспекти). – К., 1996 та ін.
- ¹ Багмет М. Дослідження історії німецьких поселенців в Україні //Німецькі колонії в Галичині. Історія – Архітектура – Культура. Матеріали, доповіді та повідомлення. – Львів, 1996. – С.214-215; Ворона В., Рудницька Т., Бокач В. Білоруси України //Віче, 1995. - №8. – С.104-113; Данильченко А.П. Чешское население Украины в пер. половине 20-х годов //Етнографічна спадщина і неонаціональне відродження. – К., 1992. – С.41-43; Зінченко Ю. Кримські татари: Історичний нарис, 1998.
- ¹ Булан А.П., Яковлев В.Т. Етнічні німці на півдні України: історія і сучасність //Міністерство України у справах національностей, міграції та культур. Інформаційний бюлетень. – 1995. – №2. – С.38-43; Кабузан В.М., Наулко В.І. Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення //Український історичний журнал. – 1991. - №6. – С.56-58; Копчак С.І., Мойсеєнко В.І., Романюк М.Д. Етнічна структура та міграція населення українського Прикарпаття. – Львів, 1996.
- ¹ Агафанова І. Історія і культура національних меншин як об'єкт наукового дослідження //Відродження. – 1993. - №9. – С.11-13; Демченко В. Мовно-національна характеристика півдня України //Україна, Україну, українознавство у ХХст. В джерелах і документах: Зб. праць. – У 2-х ч. – К., 1999. – Ч.2. – С.339-343.
- ¹ Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР: Статистико-картографічне дослідження. – К., 1965; Його ж. Развитие межэтнических связей на Украине. – К., 1975 та ін.
- ²⁰ Андреев Е.М., Добровольская В.М., Шабуров К.Ю. Этническая дифференциация смертности //Социс. – 1992. - №7. – С.43-50; Піскунов С. Відтворення населення України: етнічний аспект //Етнонаціональний розвиток України та стан української етнічності в діаспорі: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 22 червня 1997 року. – Ч.2. – Київ-Чернівці, 1997. – С.259-260; Його ж. Етнічна диференціація народжуваності і плідності в Україні в 1959-1989рр. //Демографічні дослідження. – К., 1997. – С.3-5; Чирков О., Винниченко І. Етнодемографічний розвиток України: історія, сучасність, перспективи //Сучасність. – 2000. - №7-8.
21. Вивчення впливу зовнішньої міграції 1991-1996рр. на зміни етнічного складу населення України та її регіонів. Жовтень 1998 /Міжнародна Організація з міграції, представництво МОМ України. – К., 1998; Шульга М., Паніна М., Головаха Є., Зісельс Й. Еміграція євреїв у контексті загальної міграційної ситуації в Україні //Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. - №2. – С.64-89 та ін.

²² Топилин А.В. Влияние миграции на этносоциальную структуру //Социс. – 1992. - №7. – С.31-43 та ін.

²³ Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика): Енциклопедія /За ред. Ю.Римаренка. – К., 1998.

²⁴ Бажан О. Силкові методи подолання еміграційних настроїв серед єврейського населення в Україні в 60-70-х роках //Єврейська історія та культура в Україні. – К., 1996. – С.16-22;
Брайчевська О. Репатріанти в Україні: шляхи інтеграції //Проблеми міграції. – 1999. - №1. – С.29-45 та ін.

²⁵ Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. – К., 1975; Пономарьов А.П. Межнациональные браки в УССР и процесс интернационализации. – К., 1983; Сапеляк О. Міжнаціональний шлюб і асиміляція //Дзвін. – 1991. - №7. – С.76-77.